

Rafał Eysymontt

Małe miasta prywatne na Dolnym Śląsku – układy przestrzenne

Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych 77 : Special Issue, 245-269

2016

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

RAFAŁ EYSYMONTT

Instytut Historii Sztuki Uniwersytetu Wrocławskiego

MAŁE MIASTA PRYWATNE NA DOLNYM ŚLĄSKU – UKŁADY PRZESTRZENNE¹

Zarys treści: Celem artykułu jest przedstawienie analizy przestrzennej wybranych przykładów małych miast, które określilibyśmy mianem miast prywatnych, ze szczególnym uwzględnieniem stolic państw stanowych na północnej granicy Śląska i miast biskupich. Analizowany jest stosunek wielkości placu rynkowego (głównego generatora zysków jego właściciela) do wielkości całego ośrodka, główne akcenty urbanistyczne i architektoniczne, a także fortyfikacje tych miast odróżniające je od fundacji książęcych.

The content outline: The aim of the paper is to analyse the spacial layout of selected small towns which could be classified as private towns, with special emphasis placed on capitals of state countries located near the northern border of Silesia and on ecclesiastical towns. The analysis concerns the ratio of the size of the market square (the main source of income for the owner) to the size of the entire town, main urban and architectural elements, and fortifications distinguishing the towns from ducal centres.

Słowa kluczowe: miasta prywatne, urbanistyka, architektura średniowieczna i nowożytna, place rynkowe, ratusze

Keywords: private towns, urbanism, medieval and modern architecture, market squares, town halls

Uwagi wstępne

Zjawisko miast prywatnych na średniowiecznym Dolnym Śląsku nie było tak powszechne jak w innych regionach historycznych. Nowych miast lokacyjnych do początku XIV w. na Śląsku miało powstać 128,

¹ Schematyczne plany rekonstrukcyjne poszczególnych miast, z określeniem procentowej wielkości rynku, zamieszczono na końcu artykułu w porządku alfabetycznym; oprac. Marcin Siehankiewicz.

131 lub 134². Według innych autorów było ich 116, w tym w latach 1211–1250 naliczono 16 lokacji, od połowy XIII w. do 1300 r. – 87, a w latach 1301–1330 – 13³. 104 z tych lokacji to dzieła książąt, 9 to inicjatywy biskupie, 12 – klasztorów i klasztorów rycerskich, tylko 6 zaś to dzieła rycerskie. Z łącznie 27 nienależących do książąt lokacji w ciągu XIII w. książęta przejęli jeszcze 6. Z powyższych danych wynika jednoznacznie, że w końcu XIII w. lokalni książęta Piastowie mieli niemal monopol w procesie urbanizacji, nieco inaczej niż to było w sąsiadujących Czechach i Małopolsce⁴.

W niniejszym artykule jako miasta prywatne traktuję miasta będące na etapie zakładania lub przez dłuższy czas pozostające własnością inną niż książęca. Jako szczególne wypadki takiej sytuacji wymienilibym, poza miastami rycerskimi, miasta biskupie czy stolice niezależnych państwa stanowych będących własnością rodów niepochoźdzących z gałęzi rodów piastowskich. Państwa stanowe powstawały na Śląsku pod koniec XV w., szczególnie w czasach rządów Macieja Korwina (1469–1490). Wolne państwa stanowe wyłączone były z ogólnej jurysdykcji i podlegały bezpośrednio cesarzowi. Na interesującym nas obszarze mieliśmy do czynienia z następującymi państwami stanowymi: sycowskim (od 1489), milickim (od 1494), żmigrodzkim (od 1492) i późnym nowożytnym państwem Siedlisko – Bytom Odrzański (1697). Niektóre z mniejszych tego typu organizmów nie miały jednak w swoim obszarze żadnych interesujących nas dziś miast (miasteczka Goszcz i Cieszków nie wykształciły właściwie rozwiniętych układów przestrzennych), a niektóre ze zurbanizowanych stolic tych państw, jak Sułów (państwo sułowskie), dopiero w XVIII w. uzyskiwały prawa miejskie (1755)⁵. Wszystkie państwa stanowe usytuowane były

² H. Samsonowicz, *Rozwój sieci miejskiej w Polsce późnośredniowiecznej*, KHKM, t. 28, 1980, nr 3, s. 342; W. Kuhn, *Die Städtegründungspolitik der schlesischen Piasten im 13. Jahrhundert, vor allem gegenüber Kirche und Adel*, „Archiv für schlesische Kirchengeschichte” 29, 1971, s. 32, t. 33, 1974, s. 14. Według tego ostatniego autora liczba lokacji do 1300 r. wynosiła 131 lub 134. Zob. też M. Młynarska-Kaletynowa, *Sieć miejska na Śląsku na przełomie XII/XIII w. i w XIII w.*, KHKM, t. 28, 1980, nr 3, s. 357 nn. Autorka zauważa, że rozwój sieci miejskiej związany był z rozwojem dotychczasowej sieci wiejskiej i wymiany handlowej.

³ K. Orzechowski, *Historia ustroju Śląska: 1202–1740*, Wrocław 2005, s. 27.

⁴ Dane za: J.J. Menzel, *Die schlesischen Städte am Ausgang des Mittelalters*, w: *Die Stadt am Ausgang des Mittelalters*, red. W. Rausch, Linz an der Donau 1974, s. 253.

⁵ Miasteczko po kupnie księstwa przez hrabiego von Dohna w 1595 r. określone zostało w XVII w. jako miasteczko targowe (pierwsza wzmianka o *civitas sulaviensis* z 1694 r.) i otrzymało potwierdzenie praw targowych dopiero w czasach pruskich, w 1755 r. Wynikało to pewnie z wyznaczenia planu miasteczka z wielkim rynkiem

na północnej granicy Śląska i stanowiły dla feudalnych władców kraju swoisty kordon obronny.

Celem opracowania jest przedstawienie wstępnej analizy przestrzennej **wybranych** przykładów małych miast, które określilibyśmy mianem miast prywatnych, ze szczególnym uwzględnieniem tych, które powstały w epoce średniowiecza. Poza rozważaniami pozostawiam jednak miasta prywatne lokowane już w okresie wczesnej nowożytności (np. Nowa Ruda). Podobnie pomijam największe miasta prywatne (np. Strzelin, który zresztą jako miasto lokowane w 1297 r. przeszedł z rąk rodu Pogorzeliów w zarząd księcia, i biskupie miasta Nysa, Paczków, Otmuchów). Ich wielkość sprawia, że należy je rozpatrywać jako osobne zupełnie fenomeny przestrzenne. Nysa, jako rzadkie na Śląsku miasto założone na prawie flamandzkim, była już przedmiotem osobnego studium⁶. W podsumowaniu postaram się określić związek tych założeń z ugruntowanym już w literaturze pojęciem miasta-rezydencji⁷.

Wielkość całego założenia a wielkość placu rynkowego

Miasta prywatne, jeżeli umówimy się co do tej terminologii, bardziej niż miasta o charakterze lokacji książęcej traktowane było jako bezpośrednie źródło dochodów. To powodowało, że obciążano w nim mieszczan podatkami i opłatami bezpośrednimi w większym stopniu, niż było to w miastach książęcych. Być może skutkiem tej sytuacji był fakt, że w wypadku miast prywatnych i biskupich (Prusice, Prochowice, Milicz, Głucholazy, Wiązów) zauważyć trzeba nadzwyczajną w stosunku do całego założenia wielkość samego placu rynkowego – głównego generatora zysków właściciela ośrodka.

Proporcje te rysują się w sposób następujący⁸:

dopiero po pożarze w 1751 r.; H.O. Swientek, *Sulau*, w: *Schlesisches Städtebuch*, wyd. H. Stoob, P. Johaneck, oprac. W. Grosch, współpr. H. Stoob, M.E. Grüter, F.-J. Post, Stuttgart–Berlin–Köln 1995, s. 429–430.

⁶ R. Eysymontt, *Nysa w średniowieczu. Między Gandawą a Opawą*, w: *Nysa. Sztuka w dawnej stolicy księstwa biskupiego*, red. R. Hołownia, M. Kapustka, Wrocław 2008, s. 19–38.

⁷ Za: W. Braunfels, *Abendländische Stadtbaukunst. Herrschaftsform und Baugestalt*, Köln 1976 (wyd. 6, 1991), s. 153–241.

⁸ Za dokonanie pomiarów na podstawie współczesnych materiałów kartograficznych dziękuję panu Marcinowi Siehankiewiczowi. Za bazę obliczenia wielkości ośrodka miejskiego przyjęto jego powierzchnię w granicach objętych fortyfikacjami (zarys o płynnej linii granicy miasta), a nie teoretyczną powierzchnię figury geometrycznej o prostym przebiegu.

Miasta prywatne					
Miasto	Powierzchnia miasta (w ha)	Powierzchnia rynku (w ha)	Procent powierzchni całego miasta, jaką stanowił rynek	Wymiary rynku	Wymiary miasta (wzdłuż osi komunikacyjnych)
Prusice	6,5	0,70	10,7	82 x 91 m	286 x 296 m
Prochowice	5,5	0,45	8,1	106 x 43 m	250 x 295 m
Miasta biskupie					
Głucholązy	9,4	0,94	10	72 x 130 m	455 x 300 m
Wiązów	11	0,9	8,2	80 x 69 m	385 x 358 m
Stolice państwa stanowych					
Milicz (miasto biskupie i stolica księstwa stanowego od 1489)	7	0,9	12,8	99 x 99 m	230 x 306 m
Żmigród (stolica państwa stanowego od 1492)	5,6	0,36	6,4	52 x 65 m	240 x 350 m
Syców (stolica państwa stanowego od 1489)	7,5	0,37	5	52 x 68 m	220 x 384 m
Bytom Odrzański (stolica księstwa stanowego od 1697)	14,6	0,55	5	122 x 73 m	532 x 310 m

Dla porównania warto przytoczyć dane dotyczące **miast książęcych**:

Miasto	Powierzchnia miasta (w ha)	Powierzchnia rynku (w ha)	Procent powierzchni całego miasta, jaką stanowił rynek	Wymiary rynku	Wymiary miasta (wzdłuż osi komunikacyjnych)
Ząbkowice	21,5	1,5	6,9	97 x 138 m	398 x 578 m
Oleśnica	17,5	1,15	6,5	148 x 82 m	475 x 530 m
Jawor	13,5	0,9	6,6	135 x 69 m	410 x 385 m
Ziębice	26,3	1,42	5,4	92 x 15 m	540 x 584 m

Były też jednak **miasta książęce o ponadnormatywnie dużych placach rynkowych**:

Miasto	Powierzchnia miasta (w ha)	Powierzchnia rynku (w ha)	Procent powierzchni całego miasta, jaką stanowił rynek	Wymiary rynku	Wymiary miasta (wzdłuż osi komunikacyjnych)
Zielona Góra	5,8	0,52	9	56 x 96 m	250 x 310 m
Ścinawa	6	0,5	9,3	94 x 54 m	313 x 235 m
Strzegom	18,5	1,5	8,1	141 x 99 m	498 x 450 m
Wińsko	5,9	0,7	11,8	76 x 96 m	230 x 320 m

Jak wynika z przedstawionych powyższej danych, trzy z miast – Prusice, Prochowice i Milicz – mają specyficzne, duże, zajmujące prawie 10 lub nawet przekraczające 12% powierzchni miasta rynki. W wypadku Milicza wielkość miasta stanowi siedmiokrotność wielkości rynku, w wypadku Prusic i biskupich Głucholazów dziesięciokrotność, a Prochowic i biskupiego Wiązowa dwunastokrotność tej wielkości. W pozostałych analizowanych przykładach miast prywatnych i stolic państw stanowych miasto jest większe około lub nawet ponad dwudziestokrotnie od samego rynku (Żmigród, Bytom Odrzański, Syców).

Inne w porównaniu do opisywanych powyżej są proporcje wielkości rynków w stosunku do całych miast w miastach książęcych lokowanych w XIII w. W analizowanych przykładach – Ząbkowice, Oleśnica, Jawor, Ziębice – mają one bardzo zbliżony stosunek procentowy (6,69 do 6,5). Natomiast bliższe miastom prywatnym w proporcji wielkości rynku i całego założenia są miasta książęce Strzegom i Ścinawa (8,1 i 9,3%). Podobnie duży w stosunku do całego założenia rynek ma Zielona Góra (9%) i Wińsko (11,8%).

Miasta prywatne z dużym rynkiem

Za typowe miasto prywatne z dużym rynkiem uznać należy Prusice. Osada targowa „Forum Prusicz” wymieniona jest już w falsyfikacie z 1253 r., kiedy książę Henryk III zezwolił Teodoricusowi zwanemu „de Ysenberc” założyć na brzegu Baryczy na prawie niemieckim miasto Żmigród⁹. W 1287 r. Prusice były nadal w prywatnych rękach komesa Zbyluta¹⁰. W następnym roku mowa jest o dziedzinie córek Zbyluta: Jagny, Ewy i Sary w Prusicach¹¹. W 1296 r. właścicielem *civitas* w Prusicach był zięć Zbyluta, Gebhard¹². W początku XIV w. *civitas* znajdowało się w rękach rodziny Bibersteinów (od 1317)¹³, potem częściowo Prittwitzów¹⁴, Kurzbachów (od 1492 r. do tej rodziny należało „die vesten und statlein Praussitz”¹⁵) i w końcu Schaffgotschów. W 1319 r. miasteczko

⁹ *Schlesisches Urkundenbuch*, t. 1, wyd. H. Appelt, Graz–Wien 1971; t. 2–6, wyd. W. Irgang, Köln–Wien 1977–1998 (dalej: SU), tu t. 3, nr 565. Targ tygodniowy w Prusicach musiał być wtedy zniesiony.

¹⁰ SU, t. 5, nr 400, s. 310.

¹¹ *Lehns und Besitzurkunden Schlesiens und seiner einzelnen Fürstenthümer im Mittelalter*, t. 1–2, wyd. V.C. Grünhagen, H. Markgraf, Leipzig 1881, 1883 (dalej: LUB), tu t. 2, s. 3.

¹² Tamże, s. 8.

¹³ Tamże, s. 9.

¹⁴ Tamże, s. 15.

¹⁵ Tamże, s. 104.

określone zostało jako *die stadt*¹⁶. Dokument dotyczący ponownego odzyskania miasta przez księcia wrocławskiego Henryka z rąk księcia oleśnickiego Konrada, wydany przez Jana Luksemburskiego w 1329 r., świadczy o znaczeniu gospodarczym „opidum suum Prausnic cum villis et pertinenciis suis”¹⁷, jednocześnie jednak miasto pozostało dobrem dziedzicznym Bibersteinów¹⁸. Od 1336 r. do Bibersteinów należały też dobra w wioskach miejskich, łąki, lasy, młyny i ogrody należące do *civitas*¹⁹. Dopiero w 1368 r. Heynczko von Biberstein odsprzedał połowę miasta księciu Konradowi oleśnickiemu. W dokumencie wymienia się szpital pod miastem²⁰. W 1419 r. książę ścinawski Konrad zastawił miasto wrocławskiej kapitule katedralnej²¹.

Za miasto ukształtowane już momencie lokacji jako miasto prywatne uznać można również Prochowice. Założono je na prawie niemieckim między 1250 a 1255 r., a w 1298 r. określone zostało jako *civitas Les*²². W 1250 r. poświadczony jest Piotr I z Prochowic, prawdopodobnie pan drewnianego gródka, przebudowanego w 1259 r. przez wojewodę legnickiego Ykona w murowany zamek. Zgodnie z późniejszymi informacjami w 1255 r. ów Yko otrzymał od księcia legnickiego Bolesława II znaczne przywileje, w tym uwolnienie dóbr od obciążeń prawa polskiego. Zapis tego dokumentu pochodzi jednak z dopiero z początku XIV w.²³ Nie jest zatem pewne, czy te właśnie akty prawne pozwoliły jego następcy Mironowi z Prochowic, w 1288 r. wojewodzie legnickiemu, na założenie prywatnego miasta²⁴. W 1332, 1324²⁵ i 1338 r. mowa jest o Stefanie z Prochowic²⁶. W 1380 r. miasto zostało sprzedane książętom legnickim, a w 1400 r. książęta legnicy sprzedali je wraz z zamkiem rycerzowi Ottonowi Starszemu Zedlitzowi.

¹⁶ Tamże, s. 11.

¹⁷ Tamże, s. 22.

¹⁸ Tamże, s. 22.

¹⁹ Tamże, s. 23.

²⁰ Tamże, s. 38.

²¹ Tamże, s. 40.

²² SU, t. 6, nr 362. Nie znajduje potwierdzenia źródłowej informacja K. Bimlera o nadaniu miastu praw magdeburskich w 1293 r.; tenże, *Die schlesischen massiven Wehrbauten*, t. 4: *Fürstenthum Liegnitz. Kreise Liegnitz, Goldberg, Lüben*, Breslau 1943, s. 41.

²³ *Regesten zur Schlesischen Geschichte*, w: *Codex diplomaticus Silesiae*, t. 7, 16, 18, 22, 29, 30, Breslau 1868–1930 (dalej: SR), tu: t. 7, 1, nr 900. Dokument ten uznany został jednak przez W. Irganga za fałszerstwo z 1309 r.; SU, t. 3, nr 573.

²⁴ LUB, t. 2, s. 6, 7.

²⁵ LUB, t. 1, s. 301; SR, t. 18, nr 3575.

²⁶ LUB, t. 1, s. 155.

Następne z miast o ponadnormatywnie wielkim placu rynkowym – Milicz – należałoby w momencie powstania i być może założenia rynku uznać za miasto biskupie (należało do kapituły katedralnej). W dokumencie z 1249 r. pojawia się cło milickie i należy w tym roku wraz z karczmami i targiem do kasztelana kapitulnego. Targ milicki należący do biskupa wrocławskiego, wymieniony w bulli z 1245 r.: „castrum de Mylicz cum foro et omnibus pertinenciis suis”²⁷, stał się zaczątkiem późniejszego osiedla lokacyjnego na prawie niemieckim. Przejście miasta na prawo niemieckie nastąpić musiało w latach 1266–1323²⁸. Jako miasto Milicz wspomniany został po raz pierwszy w 1323 r. Nadzwyczajna wielkość rynku milickiego może być spowodowana jego genezą jako wielkiego placu targowego dawnego przedmiejskiego osiedla. Milicz można więc uznać za miasto średniej wielkości w początkowym założeniu lokacyjnym, o niewypełnionym zabudową układzie przestrzennym, pozbawione w zasadzie zamkniętych bloków zabudowy. Stosunkowo obszerny plac rynkowy, zbliżony rozmiarami dłuższych pierzei północnej (100 m) i zachodniej (105 m), bliższy jest placom zdecydowanie większych miast, takich jak Brzeg, Bolesławiec, Jelenia Góra i Legnica. Podobnie jak w tych ostatnich miastach, rynek milicki ma rzut zbliżony do kwadratu. Założenie to przypomina rozwiązanie bardziej zaawansowane niż wcześniejsze, bazujące na wydłużonym placu, genetycznie związane z ideą znanego z literatury niemieckiej *Strassenmarkt* – wydłużonego rynku ulicowego, charakterystycznego dla miast z ulicami zbiegającymi się przy bramach miejskich (Bolesławiec, Lwówek, Głuchołazy i Namysłów)²⁹.

²⁷ SU, t. 2, nr 287. H. Neuling, *Schlesiens Kirchorte und ihre kirchlichen Stiftungen bis zum Ausgange des Mittelalters, Namens des Vereins für Geschichte und Altherthum Schlesiens*, Breslau 1902, s. 192; 1136 r. – bulla papieża Innocentego II dotycząca własności arcybiskupstwa w Gnieźnie, wśród których „de Miliche, quod est de Wratisl. episcopatu, plenarie decimationes per totum ex hac parte Bariche”. W 1245 r. papież Innocenty IV potwierdził własności biskupstwa wrocławskiego.

²⁸ Według Zimmermanna Milicz pozostawał pod sądownictwem biskupim do 1339 r.; zob. Breslauer Briefe II Th., s. 129; Thebesius podaje datę 1336; za: F.A. Zimmermann, *Beiträge zur Beschreibung von Schlesien*, t. 7, Brieg 1787, s. 373; Z. Wojciechowski, *Ustrój polityczny Śląska*, w: *Historia Śląska od najdawniejszych czasów do 1400 r.*, t. 1, red. S. Kutrzeba, Kraków 1933.

²⁹ Temat ten omawiam szerzej: R. Eysymontt, *Rynek wrocławski, studium porównawcze*, w: *Wrocławski rynek, Wrocław 1999. Materiały konferencji naukowej zorganizowanej przez Muzeum Historyczne we Wrocławiu w dniach 22–24 października 1998 r.*, red. M. Smolak, Wrocław 1999, s. 230.

Miasta, które stały się prywatne na późniejszym etapie rozwoju

Od tej wstępnie ustalonej reguły dużego placu rynkowego odstępują małe rozmiary rynków dwóch prywatnych miast – Żmigrodu i Bytomia Odrzańskiego (6,4 i 5% powierzchni miasta), a także stolicy państwa stanowego – Sycowa (5%). Brać jednak trzeba pod uwagę, że rynki wielu tych miast powstały jeszcze przed okresem przekazania tych miast w ręce prywatne.

Żmigród po lokacji, która nastąpiła prawdopodobnie dopiero około 1260 r., przekazany został w 1296 r. z książęcych rąk w ręce rycerskie. Wymienia się tu wtedy „castrum, civitas districtus”³⁰. Od 1312 r. uznawać go jednak należy za miasto biskupie, a dopiero od 1488 r. jako prywatne miasto rodu Kurzbachów³¹.

Bytom Odrzański założony został prawdopodobnie przez księcia Konrada I głogowskiego (1249–1273/1274), a w 1289 r. poświęcony jest jako civitas *Buthum*³². Zamek bytomski, zwany w dokumentach tegoż księcia *Novum Castrum*, wzniesiony na południowo-wschodnim skraju miasta, spłonął w 1477 r.³³ Po 1344 r. nastąpił podział miasta na część królewską i książęcą. Utrzymał się on do 1461 r. (w mieście funkcjonowały dwie rady)³⁴. Po tym podziale między króla czeskiego Jana Luksemburskiego i księcia żagańskiego Henryka V przystąpiono do budowy drugiego zamku w królewskiej części miasta³⁵.

Miasto stało się prywatne dopiero w XV w. Od 1469 r. było własnością rodu Glaubitzów, potem od 1526 r. Rechenbergów, a od 1561 r. Schönaichów, zamieszkujących usytuowany po drugiej stronie Odry zamek w Siedlisku³⁶. Zajęli oni jednak również rezydencję książęcą na południowo-wschodnim skraju miasta, widoczną na mapie z 1823 r.

Za miasto o charakterze prywatnym (stolica państwa stanowego) w końcu XV w. uznać należy również Syców, gdzie rynek stanowi tylko 5% powierzchni miasta. Wynika to zapewne z faktu, że ta stolica

³⁰ SU, t. 6, nr 272.

³¹ R. Eysymontt, *Kod genetyczny miasta. Średniowieczne miasta lokacyjne Dolnego Śląska na tle urbanistyki Europejskiej*, Wrocław 2009, s. 614.

³² SU, t. 6, nr 367.

³³ K. Garbacz, *Szlakiem miast zabytkowych*, Zielona Góra 2005, s. 195.

³⁴ M. Słoń, *Miasta podwójne i wielokrotne w średniowiecznej Europie*, Wrocław 2010, s. 361–370.

³⁵ K. Garbacz, dz. cyt., s. 195.

³⁶ B. Tuchołka, *Bytom Odrzański*, w: *Studia nad początkami i rozplanowaniem miast nad środkową Odrą i dolną Wartą*, t. 2: *Dolny Śląsk, Dolne Łużyce*, red. Z. Kaczmarczyk, A. Wędzki, Zielona Góra 1970, s. 131.

państwa stanowego to w początkowym okresie typowe miasto lokacyjne, lokowane zapewne przed 1276 r., o prawie potwierdzonym jednak dopiero w 1369 r. W 1312 r. potwierdza się tu istnienie *districtus Wartinbergensis* – sycowskiego dystryktu sądowego, a w 1313 r. pisze się o *castrum et civitas Warthinberg*. Syców był początkowo we władztwie Henryków wrocławskich, później od 1320 r. książąt oleśnickich, następnie często stanowił przedmiot zastawu książąt u biskupów wrocławskich. Dopiero na przełomie średniowiecza i nowożytności stał się – obok Żmigrodu i Milicza – jedną ze stolic państw stanowych. Pierwszym panem tego państwa stał się po wymarciu linii książąt oleśnickich Hans von Haugwitz, który złożył królowi Czech hołd lenny 7 X 1489 r. Rodzina von Haugwitz rządziła miastem do 1517 r.³⁷

Można więc stwierdzić, że trzy z analizowanych miast o największym procentowo rynku w stosunku do całego obszaru miasta były od początku miastami prywatnymi lub biskupimi. Inaczej było ze Żmigrodem, Bytomiem Odrzańskim i Sycowem – tu rynki są w stosunku do całego założenia mniejsze, a wynika to z późniejszego ustalenia ich prywatnego charakteru.

Duże rynki w założeniach książęcych

Wszystkie duże rynki w miastach książęcych wynikały z kilkuetapowego rozwoju miasta. Rynek strzegomski należy do jednych z większych dolnośląskich rynków miast lokacyjnych i ma wymiary 150 x 105 m (Wrocław 175 x 205 m)³⁸. Stosunkowo duży rynek (ponad 8% powierzchni całego miasta) łączony być może z dwuetapową lokacją miasta. W dokumencie z 1242 r. wydanym przez księżnę Annę wspomina się o dokonanej już wcześniej lokacji Strzegomia. Pojawia się wtedy „Peregrinus advocatus dicte civitatis” – Peregryn, wójt rzezczonego³⁹. Brak w dokumencie wzmianki o należącym do uposażenia joannitów kościele św. Piotra świadczyć może o tym, lokacja nie objęła pierwotnego kościoła pw. św. Piotra, czyli znajdował się on albo poza

³⁷ T. Kulak, W. Mrozowicz, *Syców i okolice od czasów najdawniejszych po współczesność*, Wrocław–Syców 2000, s. 24, 25, 43.

³⁸ Ostatnio najobszerniejsze opracowanie na temat miasta, ilustrowane wieloma planszami, to: *Atlas historyczny miast polskich*, red. R. Czaja, t. 4: *Śląsk*, red. M. Młynarska-Kaletynowa, z. 6: *Strzegom*, red. R. Eysymontt, oprac. D. Adamska, R. Eysymontt, R. Gliński, K. Jaworski, M. Młynarska-Kaletynowa, M. Siehankiewicz, L. Ziątkowski, Wrocław 2015.

³⁹ SU, t. 2, nr 239.

murami, albo pierwotna lokacja nie objęła jego terenu⁴⁰. Druga lokacja, będąca dziełem Henryka III wrocławskiego, nastąpić musiała przed 1266 r., a o jej przeprowadzeniu świadczy sformułowanie dotyczące praw, które zostały nadane w trakcie pierwszej lokacji *primeva locatio* w dokumencie z 17 VII 1297 r.⁴¹ Ten dwuetapowy proces lokacji potwierdzony jest też tym, że pierwsza lokacja nie spowodowała natychmiastowego powstania regularnego miasta otoczonego obwarowaniami w jego widocznej do dziś ortogonalnej (prostokątnej) siatce urbanistycznej. Z układu tego wyróżnia się wyraźnie krzywolinijny przebieg ulicy Świdnickiej, będącej być może fragmentem dawnego szlaku i wcześniej osady. Jej odmienność w stosunku do pozostałych ulic miasta polega również na usytuowaniu jej wylotu w środku pierzei rynkowej, podczas gdy inne arterie wychodzą z jego rogów. Śladem tego dwuetapowego rozwoju jest też podział na „górne” i „dolne” miasto. Większy w stosunku do normy strzegomski rynek wyznaczono więc pewnie w drugim etapie lokacji⁴².

Wśród analizowanych miast o książęcym charakterze o ponadnormatywnej wielkości rynku uwagę zwraca Ścinawa – miasto założone przez księcia ścinawskiego, z jatkami potwierdzonymi przed 1287 r. Początki miasta łączyć należy z Przemysławem ze Ścinawy, który w 1280 r. lokował Wołów, w 1285 r. Wińsko, a swojemu miastu *civitas* Ścinawie darował cło odrzańskie. Jednak już w 1259 r. notowany jest wójt w Ścinawie⁴³. W 1287 r. występuje z kolei kasztelan Ścinawy, jego dwór w Ścinawie, ławka mięsna i dwóch rybaków⁴⁴. Mała liczba stanowisk handlowych z jednej strony, a z drugiej wymieniane we wczesnych dokumentach zawody świadczą o słabym charakterze handlowym osady. W 1290 r. mowa jest o szpitalu Świętego Ducha pod Ścinawą⁴⁵. W eliptycznym w zarysie miście wyznaczono rynek o wymiarach 56 x 93 m. Duży stosunkowo rynek, stanowiący 9,3% wielkości założenia, był być może wynikiem późnego, XIV-wiecznego wyznaczenia

⁴⁰ O starym kościele św. Piotra, usytuowanym poza murami, wspomina W. Dziewulski, *Problem genezy miasta Strzegomia*, KHKM, t. 2, 1956, nr 2, s. 244–246. Wspomina on stwierdzenie rady miejskiej Strzegomia z 1631 r. mówiące o tym, że stary kościół św. Piotra znajdował się poza murami miasta.

⁴¹ SU, t. 6, nr 310.

⁴² Interpretacja za: R. Eysymontt, *Kod...*, s. 497–498.

⁴³ SU, t. 2, nr 280.

⁴⁴ SU, t. 5, nr 339.

⁴⁵ Szpital usytuowany był przed Bramą Głogowską. Macierzysty dla zgromadzenia duchaków konwent ścinawski liczył 10 braci; W. Starnawska, *Między Jerozolimą a Łukowem. Zakony krzyżowe na ziemiach polskich*, Warszawa 2006, s. 139.

obszaru miasta, co potwierdzać może fakt, że dopiero w 1326 r. mowa jest nie tylko o wójcie i radzie, ale i burmistrzu, w związku z tym możemy przypuszczać istnienie w tym momencie ratusza. Jako siedziba księcia ścinawskiego miasto musiało mieć zamek wymieniony literalnie w 1336 i 1338 r.⁴⁶ Można więc przypuszczać, że dopiero w tym momencie wyznaczono rynek tego miasta.

Innym wyraźnym przykładem „przeskalowania” rynku w stosunku do całego założenia w miastach książęcych jest Wińsko. I tu sytuacja ta wynika ze słabego rozwoju miast w pierwszym okresie. Lokacja miasta przez Przemka, księcia ścinawskiego, nastąpiła przed 1285 r. Miasto otrzymało wtedy prawo niemieckie na wzór Ścinawy⁴⁷. Jedenaście lat później wymienia się *civitas Vinczk*⁴⁸. Miasto nie rozwijało się jednak prawidłowo i w 1404 r. otrzymało ponownie prawo magdeburskiego⁴⁹. W 1424 r. mowa jest o „stat Wynczyg”⁵⁰. Dopiero jednak w 1512 r. król Władysław Jagiellończyk nadał miastu herb i prawo jarmarku⁵¹. Być może więc duży stosunkowo rynek był wynikiem późnego wyznaczenia przestrzeni miasta.

Duże stosunkowo obszary rynków wyznaczano generalnie w późniejszych etapach lokacji nawet w miastach większych, czego przykładem może być Zielona Góra. Pierwsze dokumenty dotyczące miasta pochodzą dopiero z początku XIV w. W 1302 r. mowa jest o *territorio Grunbergensi* należącym do mniszek z Bytomia Odrzańskiego⁵², a około 1305 r. o zielonogórskich *Cives* dzierżących 36 łanów⁵³. Prawa miejskie Zielona Góra otrzymała według dawnej literatury w 1315 r.⁵⁴ W 1317 r. pojawia się wójt zielonogórski Henryk. Wymiary całego miasta to 220 x 300 m, wymiary rynku – 100 x 60 m. Rynek stanowi więc około 9% powierzchni całego założenia. Podobna sytuacja rysuje się również w miastach o kształcie określonym już w okresie nowożytnym, czego przykładem jest rynek w XVI-wiecznej Nowej Rudzie.

⁴⁶ „Stynavie Gora Lubyn et Wrawnstat cum castris seu fortaliciis suis”, „Stynawiam Goram Wrawnstad cum castris ipsis adiacentibus”; LUB, t. 1, s. 139, 152.

⁴⁷ SU, t. 5, nr 165.

⁴⁸ LUB, t. 2, s. 12.

⁴⁹ Dalsze informacje za: J. Pudełko, *Studium konserwatorskie miejscowości Wińsko pow. Wołów*, Wrocław 1960, mps w zbiorach archiwum oddziału wrocławskiego Narodowego Instytutu Dziedzictwa, s. 1 nn.

⁵⁰ LUB, t. 2, s. 51.

⁵¹ Tamże.

⁵² SR, t. 14, nr 2700.

⁵³ Tamże, s. 145.

⁵⁴ SR, t. 16, nr 3462. Informacje te podaje jednak jedynie lokalna kronika Wolffa z 1848 r.; O. Wolff, *Geschichte der Stadt Grünberg*, Grünberg 1848, s. 39.

Układy funkcjonalne i zabudowa miast prywatnych i biskupich

W miastach prywatnych, które nie wykształciły zabudowy murowanej do XVIII w. (Milicz, Prusice, Żmigród), w czasach pruskich dawne drewniane domy podcieniowe przekształcone zostały w kalenicowe domy murowane. Mało rozbudowany często był sam system funkcjonalny miasta, tak było np. w Prusicach. Miasto nie rozwijało się jednolicie – dwufrentowe i trzyfrentowe bloki zabudowy znajdują się tylko po stronie północnej i wschodniej rynku. Słaby rozwój miasta w średniowieczu potwierdza brak zachowanych do dziś kamienic typu szczytowego, a także wzmianka o 20 ławach mięsnych, pochodząca dopiero z okresu nowożytnego.

Interesująco rysują się w swoich założeniach funkcjonalno-przestrzennych miasta biskupie. Według Klemensa Lorenza biskupie Głucholazy, dzięki działalności biskupa Wawrzyńca w latach 1220–1232, otrzymują prawo flamandzkie⁵⁵. Jednak pierwsza potwierdzona wzmianka o miejscowości, pochodząca z 1249 r., wspomina o wsi *Cygnhals*⁵⁶. Lokacja musiała nastąpić przed 1263 r., wówczas bowiem w źródle pojawia się *civitas Cigenals*⁵⁷. Związana była ona z planową akcją kolonizacyjną rozpoczętą przez biskupa Wawrzyńca, a polegającą na zasiedleniu przy pomocy zasadzcy Witticha i Sifrida terenów granicznych z Morawami, położonych wokół późniejszego miasta Głucholazy⁵⁸. W 1268 r. występuje w dokumentach wójt Reymbold⁵⁹. Kościół parafialny pw. św. Wawrzyńca wzmiankowany jest w 1285 r. i taki czas powstania poświadcza również styl architektoniczny tej budowli⁶⁰.

W 1315 r. miasto określone zostało jako biskupie⁶¹. Elementem charakterystycznym kompozycji przestrzennej Głucholazów jest jego wydłużony, soczewkowaty układ osiowy, związany z przebiegiem głównej drogi i nurtem rzeki Białej. Na jej wschodnim brzegu leży miasto rozciągnięte niemal równoległe do biegu rzeki, dla której przeciwwagę

⁵⁵ K. Lorenz, *Ziegenhals*, w: *Schlesisches Städtebuch...*, s. 467; zob. też J. Pfitzner, *Die älteste Geschichte der Stadt Zuckmantel im Schlesien*, „Zeitschrift des Verein f. Geschichte und Alterthum Schlesiens” 1924, s. 4.

⁵⁶ SU, t. 2, nr 380.

⁵⁷ SU, t. 3, nr 449.

⁵⁸ W. Kuhn, *Die Siedlungs-Geschichte Ober Schlesiens*, Würzburg 1954, s. 52.

⁵⁹ SU, t. 4, nr 57.

⁶⁰ W tym roku pojawił się prezbiter kościoła w Głucholazach Bogusław; SU, t. 5, nr 97. W następnym roku w dokumencie biskup Tomasz II określony został mianem rektora kościoła w Głucholazach (tamże), a w 1292 r. mianem plebana; SU, t. 6, nr 70.

⁶¹ SR, t. 16, nr 3473.

stanowi oś poprzeczna prowadząca do dwuwieżowej fasady romańskiego kościoła św. Wawrzyńca. Taka organizacja przestrzeni, typu niemal katedralnego, którą można by tłumaczyć biskupią własnością, wydaje się do pewnego stopnia wyjątkowa dla Śląska. Europejskie analogie dotyczą przykładów niezwykle odległych miast typu biskupiego, jak Würzburg i Spira. Podobnie jak w innych miastach prywatnych i tu zabudowa w mieście o bardzo prostym układzie przestrzennym była w większości jednofrontowa, według Władysława Dziewulskiego nie było tu piwnic gotyckich, co świadczy o tym, że – podobnie jak w innych miastach prywatnych – w średniowieczu zabudowa nie była murowana⁶².

W 1250 r. książę Henryk III zezwolił biskupowi wrocławskiemu osadzić miasteczko Wiązów według wzoru prawa niemieckiego (na wzór Nysy – według prawa nyskiego): „possit locare civitatem et forum, habens **jus teutonicum [...] quod habemus in Nysa**, in omnibus aliis jus Nysense eis concedimus”⁶³. Miasto zostało tym dokumencie określone jako „miasto i targ”. Dwa lata później ten sam książę zezwolił biskupowi Tomaszowi I na lokację na prawie niemieckim targu w Cerekwicy według wzoru prawa, jakie ma Nysa i Wiązów: „Jure Theuthonico quod habet in Nysa, vel alio foro Venzow”⁶⁴. Aż do czasów pruskich biskupi Wiązów to miasto drewniane, w którym podcienia likwidowano dopiero w 1754 r. Domy wznoszone były jednak nadal na dość wąskich parcelach (szerokości około 8 m).

Lokacja miasta Wiązowa w połowie XIII w. zmieniła pierwotny bieg szlaku z Nysy do Wrocławia, kierując go poprzez bramę i ulicę Nyską prosto na północ do placu rynkowego, skąd obok ratusza i jatek podróżni kierować musieli się na zachód do ulicy i Bramy Wrocławskiej (obecna ul. Daszyńskiego). Taki przebieg głównego szlaku komunikacyjnego spowodował wykształcenie specyficznego układu komunikacyjnego wewnątrz miasta, w którym wyraźnie wyróżniało się znaczenie ulic Wrocławskiej i Nyskiej oraz zamykających je bram. Natomiast

⁶² W. Dziewulski, M. Kutzner, J. Gierczak, *Gluchołazy. Studium historyczno-urbanistyczne do planu zagospodarowania przestrzennego wykonane na zlecenie PWRN Opole*, ok. 1960, mps w zbiorach WUOZ Opole, s. 8.

⁶³ SU, t. 2, nr 411.

⁶⁴ G.A. Tzschoppe, G.A. Stenzel, *Urkundensammlung zur Geschichte des Ursprungs der Städte und der Einführung und Verbreitung deutscher Kolonisten und Rechte in Schlesien und der Ober-Lausitz*, Hamburg 1832, s. 102, dok. XXXIII i XXXVIII. Podobne sformułowania pojawiają się także w innym dokumencie, cytowanym w SU, t. 3, nr 52, s. 45. Tu dodatkowo pojawia się określenie jakoby chodziło o prawa niemieckie „forum in iure Teutonicum [...] quod in Nissa nostra civitate fuerit observatum”.

ulica prowadząca od placu rynkowego na wschód, dawna Brzeska (obecnie 1 Maja), miała lokalny charakter, stanowiąc połączenie miasta z terenem półwsia – *Halbendorf*. O jej znikomej roli świadczy zarówno niewielka szerokość, jak i fakt, że u wylotu tej ulicy nigdy nie wzniesiono bramy murowanej, a jedynie szachulcową. Układ przestrzenny Wiązowa określiłbym mianem układu „miasta na zakręcie”. Tak bowiem określić trzeba wyraźne uwarunkowanie układu komunikacyjnego miasta związanego z jednej strony komunikacją między siedzibami biskupimi we Wrocławiu i Nysie, które określają nazwę dwóch głównych bram miejskich – Wrocławskiej i Nyskiej. Dokładnie w „osi obrotu tych dróg” – na zakręcie i styku tych dróg – usytuowany jest ratusz wiązowski – podróżna rezydencja biskupia.

Miasto prywatne a siedziba właściciela

W różny sposób kształt małego miasta prywatnego warunkowało usytuowanie siedziby zamkowej.

W Biskupich Głucholazach, jak dowodzą tego zapisy z 1455 i 1494 r., zamek biskupi *Kirchen Schloss* usytuowany był w murach miejskich obok górnej bramy, potem mieścił się tam budynek poczty. Zamek ten przestał funkcjonować w XVIII w., choć jego śladem jest nazewnictwo ulic: *Junkerstrasse*⁶⁵.

Zamek właściciela miasta w Prochowicach usytuowany był po drugiej stronie Kaczawy i nie miał z miastem żadnego bezpośredniego połączenia. Most prowadzący na drugą stronę rzeki położony był poza linią fortyfikacji, na linii prostopadłej do drogi wybiegającej bezpośrednio z Bramy Legnickiej na zachód. Z jednej strony zabezpieczało to właściciela zamku przed miejskimi tumultami, z drugiej zaś dawało możliwość działania samorządu bez bezpośredniego nadzoru pana.

Inny przypadek to zarządzanie od XVII w. miastem Bytom Odrzański przez ród Schönaichów z dwóch rezydencji – książęcego zamku położonego w mieście i renesansowego zamku-pałacu oddalonego od miasta o 5 km, położonego po drugiej stronie trudnej do przekroczenia Odry.

Ze specyficznym przekształceniem wzajemnego usytuowania miasta i zamku w momencie przejęcia przez prywatnych właścicieli mieliśmy do czynienia w Sycowie. W pierwotnym założeniu zamek usytuowany był na osobnej wyspie oblanej wodami fosy, poza granicami założenia.

⁶⁵ P. Kuzer, *Aus Kleinen Fürstenstadt. Historisches Rückblick auf die Vergangenheit von Ziegenhals, Ziegenhals* 1928, s. 84.

Utworzenie w końcu XV w. państwa stanowego zarządzanego przez Haugwitzów spowodowało rozwój układu przestrzennego i przeniesienie się feudała bliżej centrum miasteczka, w obręb murów miejskich. To na pewno ułatwiało nad nim kontrolę. Od tego momentu rezydencją nowych właścicieli miast nie był zamek, ale samo miasto.

Budowle komunalne w mieście prywatnym

W mieście prywatnym do feudała należał nie tylko zamek. Szczególnym przypadkiem jest przejęcie przez prywatnego właściciela miasta ratusza – głównego symbolu samorządności. Tak było w biskupim Wiązowie. *Curia Wanzoviensis* wymieniona została po raz pierwszy w dokumencie z 1285 r.⁶⁶ Ratusz wniesiony był prawdopodobnie jako budowla murowana za Marcina Gerstmannna, w latach 1574–1585, ale już w 1469 r. w ratuszu w Wiązowie nocował legat papieski biskup Wawrzyniec z Ferrary⁶⁷, i to mimo że budowla ta imponujące formy barokowe otrzymała dopiero w latach 1664–1665. Symboliczne znaczenie ratusza i Bramy Nyskiej podkreślone być też musiało przez ułożenie w tych ważnych punktach miasta symboli biskupich, herbu biskupa na ratuszu i na budynku w południowej linii fortyfikacji (obecnie ul. Armii Ludowej 13).

Również w Bytomiu Odrzańskim właściciel miasta był fundatorem imponującego, murowanego, renesansowego ratusza. Pierwotny ratusz, otoczony budami handlowymi, stał na środku rynku. Renesansową budowlę wzniesiono na początku XVII w. (1602–1609) z inicjatywy właściciela miasta Georga von Schönaicha w pierzei rynkowej, na narożniku rynku i ulicy Kożuchowskiej. Wtedy już zaopatrzone go w wysoką na 86 łokci wieżę⁶⁸. Czy takie usytuowanie ratusza było spowodowane chęcią pozostawienia wolnego wielkiego placu rynkowego, czy raczej pewnego zredukowania symbolicznej roli siedziby samorządu – trudno dziś stwierdzić.

Zupełnie inaczej wyglądała sytuacja w Żmigrodzie, gdzie pan nowożytnego miasta nie był zapewne zainteresowany powstaniem siedziby władzy komunalnej. Budowa ratusza nastąpiła tu dopiero w 1773 r.⁶⁹

⁶⁶ SU, t. 5, nr 185.

⁶⁷ K. Engelbert, *Geschichte der Stadt Wansen und des Wansenes Haltes*, t. 1, Ohlau 1927, s. 67, 70.

⁶⁸ R. Eysymontt, *Kod...*, s. 273.

⁶⁹ Tamże, s. 615.

Miasta prywatne a fortyfikacje

Ostatnią z charakterystycznych cech miast prywatnych było otaczanie ich jedynie ziemnymi fortyfikacjami, powstałymi niekiedy dopiero w czasach nowożytnych (**Wiązów**, **Milicz** – miasta biskupie). W **Wiązowie** rozbudowę fortyfikacji polegającą na napelnieniu fosy wodą, usypaniu na nowo wału i wzniesieniu nowych bram miejskich z kamienia podjął biskup Andreas Jerin. Z jego listu do rady wiązowskiej z 17 I 1590 r. dowiadujemy się o podjęciu prac przy Bramie Wrocławskiej⁷⁰. Friedrich Bernhard Werner opisywał miasteczko jako: „Pozbawione murów, ale nadal wałem i fosą otoczone z pilnowanymi bramami” (tłum. R.E.)⁷¹. W **Miliczu** przez całe średniowiecze i wczesny okres nowożytny miasto nie otrzymało solidniejszych fortyfikacji, prócz wymiennych wyżej wałów powodziowych. Świadczy o tym chociażby zapis Bartholomeusa Stenusa z 1512 r.: „Militsch jest bez murów, ale leży pod obroną zamku” (tłum. R.E.)⁷². Sformułowanie to dobrze charakteryzuje przyczynę braku fortyfikacji w tym biskupim ośrodku. Biskupi Milicz nigdy w swojej historii murowanych fortyfikacji nie miał.

Również w innych miastach prywatnych możemy mówić jedynie o dość skromnych fortyfikacjach z pojedynczego cienkiego muru, powstałych zapewne dopiero w XV w. W **Prochowicach** mur taki miał od 0,98 do 1,3 m grubości i powstał w latach 1430–1450⁷³. Nieco wcześniejszy, z czasów Konrada I oleśnickiego, prawdopodobnie jednak również skromny, bo grubości około 1 m był mur wokół **Prusic**⁷⁴. W **Żmigrodzie** dopiero około 1560 r. miasto zostało zamknięte fortyfikacjami i otrzymało dwie baszty na najważniejszym szlaku komunikacyjnym – Polską i Wrocławską. Na przełomie XIV i XV w. murowane fortyfikacje otrzymać miał także Syców⁷⁵.

⁷⁰ K. Engelbert, dz. cyt., t. 1, s. 77.

⁷¹ F.B. Werner, *Silesia in Compendio seu Topographia das ist Praesentatio und Beschreibung des Herzogthums Schlesiens in einem kurtz gefasten Begrief all und jeder Fürstenthümer derer weichbilder befindl. Städten, Städchlein oder Flecken, Closter, Kirchen, Schlösser, Ritter Sitz adelichen Hauser verschidenerlust und Kirche gärten grund-Rissen aller Fürstenthümer Landscharten wie nicht weniger all und jeder weichbilder gezeichneten und Illuminirten Plans, Prospective all und jedes eigentl. gezeichnet von F.B. Wernhero locutem emerito*, t. 3, po 1766, rkps w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu, s. 539–540.

⁷² B. Stenus, *Descriptio totus Silesiae et civitatis Regie Wratislaviensis*, w: *Scriptores rerum Silesiacarum*, t. 17, Breslau 1902, s. 19.

⁷³ K. Feige, *Parchwitz*, w: *Schlesisches Städtebuch...*, s. 326.

⁷⁴ M. Przyłęcki, *Miejskie fortyfikacje średniowieczne na Dolnym Śląsku. Ochrona, konserwacja i ekspozycja 1850–1980*, Warszawa 1987, s. 161–163.

⁷⁵ T. Kulak, W. Mrozowicz, dz. cyt., s. 73.

Ogólnie zarysowana wyżej sytuacja może skłaniać do wniosku, że słabe obwarowania miast prywatnych zapobiegać mogły możliwości potraktowania ich przez mieszczan jako twierdz, w których broniliby oni swojej niezależności przeciwko ich właścicielowi.

Podsumowanie

Nie ma jednoznacznej odpowiedzi na pytanie, czy miasta prywatne na Dolnym Śląsku zakładane były na innym schemacie przestrzennym niż miasta książęce. Tylko kilka cech ich układów przestrzennych – duży rynek, jednofrontowa zabudowa, ograniczona jedynie do obudowy tego placu, słaby rozwój fortyfikacji – pozwala na zupełnie wstępne ustalenia dotyczące cech wyróżniających te ośrodki spośród innych. Charakterystyczne jest również oddalenie siedzib właścicieli od miast (Milicz, Prochowice). Z kolei przeniesienie przez panów Sycowa zamku w obręb miejskich fortyfikacji wskazywało na chęć włączenia się władcy państwa stanowego w życie otoczonego murami miasta. Interesująca jest też sytuacja znaczących w układzie funkcjonalno-kompozycyjnym miast prywatnych ratuszy (Wiązów, Bytom Odrzański).

Dla właściwego scharakteryzowania prywatnych miast śląskich warto skonfrontować usytuowanie siedzib feudalnych w małych miastach śląskich z ich sytuacją w największych europejskich miastach rezydencjonalnych, zarówno o charakterze rezydencji książęcej (Heidelberg, Landshut), jak biskupiej (Salzburg, Würzburg)⁷⁶. To pozwala porównać sytuację miast śląskich do kilku klasycznych typów europejskich, niezależnie od ich wielkości.

We wszystkich wymienionych wyżej przykładach europejskich rezydencje te odizolowane były chociażby poprzez znaczne wyniesienie ponad poziom miasta, w wypadku usytuowanych na płaskim terenie mikroskopijnych, wobec wymienionych wyżej przykładów Prochowic czy Bytomia Odrzańskiego odizolowanie to zrealizowano poprzez położenie miasta i zamku właściciela na dwóch przeciwległych brzegach rzeki.

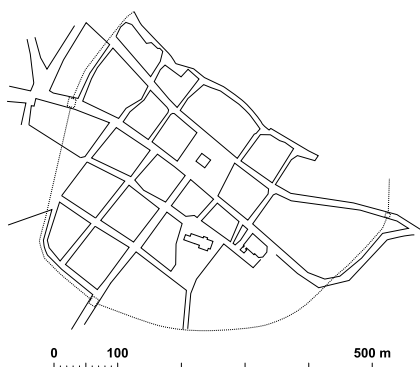
Z drugiej jednak strony, czy wzniesienie nowej siedziby pałacowej w Miliczu w zdecydowanym oddaleniu od miasta i połączonej z nim jedynie aleją zaakcentowaną monumentalną bramą nie miało analogii chociażby w przeniesieniu siedziby królewskiej w Poczdamie ze starego pałacu w centrum miasta poza jego obręb, do nowego pałacu? Wskazać też można w monumentalnych realizacjach europejskich usytuowanie

⁷⁶ Przykład za: W. Braunfels, dz. cyt., s. 253–241.

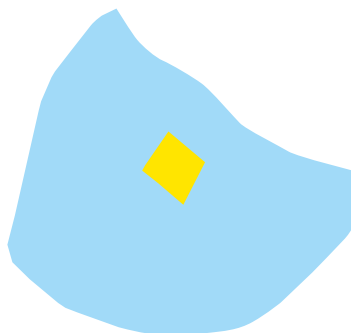
siedziby książęcej, królewskiej czy cesarskiej w obrębie fortyfikacji, jednak na wyraźnym skraju owego założenia. Takie sytuowanie zamku Babelsbergów i później Habsburgów w Wiedniu spowodowało znaczne ograniczenie wielkości tych rezydencji. W omawianych przez nas przykładach takiej potrzeby rozbudowy siedziby pana miasta oczywiście nie było.

Te odległe wydałoby się przykłady pozwalają nam lepiej zrozumieć istotę stosunku rezydencji władcy do miasta również w małych miastach śląskich. Problem wymaga jednak dalszych badań.

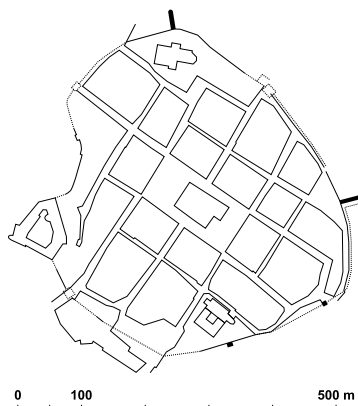
BYTOM ODRZAŃSKI

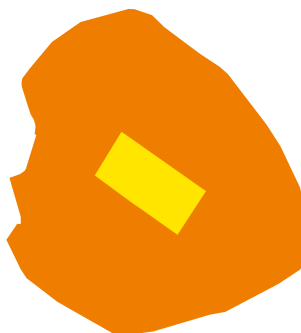
5.0%

JAWOR

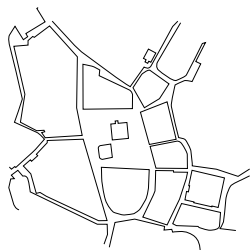

6.6%

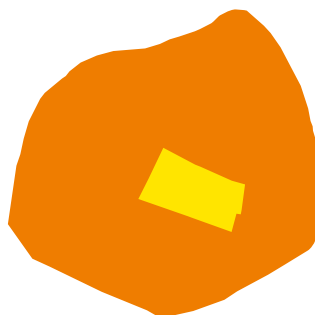
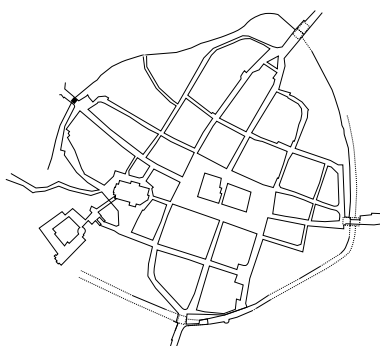
MILICZ

12.8%

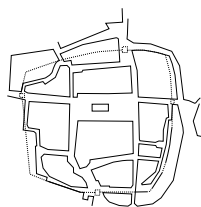
OLEŚNICA

6.5%

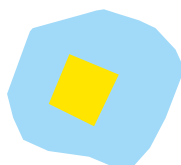
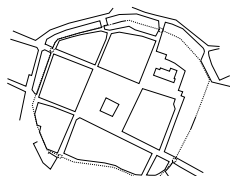
PROCHOWICE

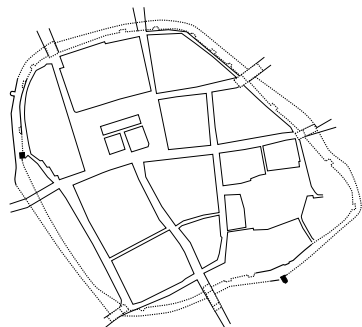
8.1%

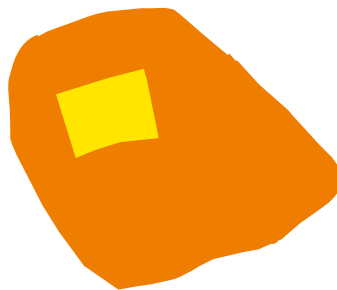
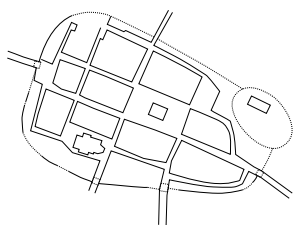
PRUSICE

10.7%

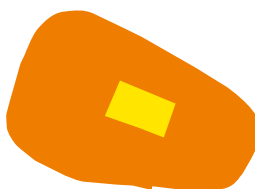
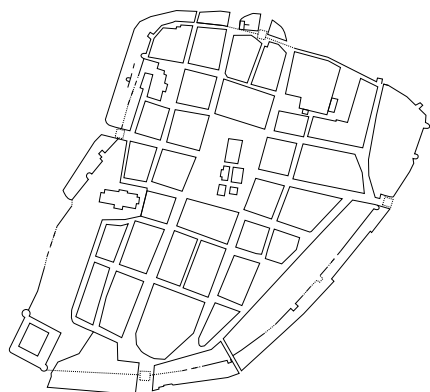

STRZEGOM**8.1%**

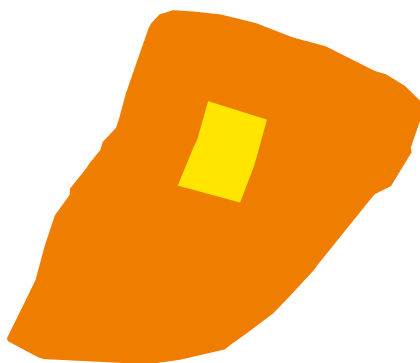
0 100 500 m

ŚCINAWA**9.3%**

0 100 500 m

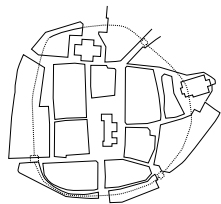
ZĄBKOWICE**6.9%**

0 100 500 m

ZIELONA GÓRA

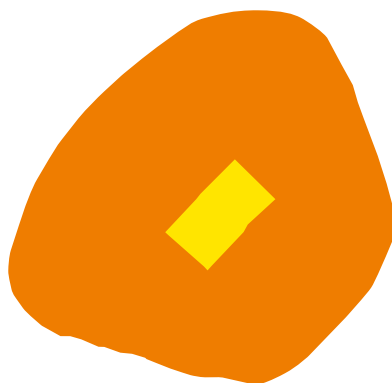
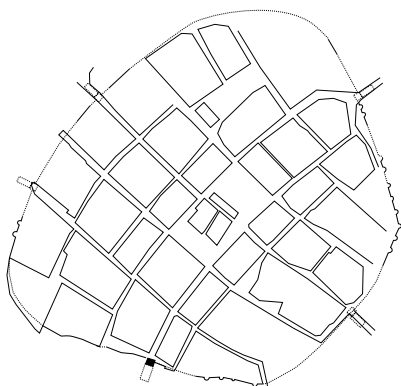
9.0%

0 100 500 m

ZIĘBICE

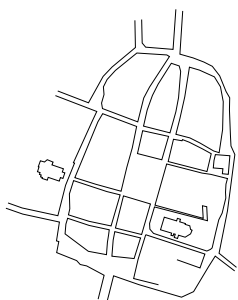
5.4%

0 100 500 m

ŻMIGRÓD

6.4%

0 100 500 m

Bibliografia

- Atlas historyczny miast polskich*, red. R. Czaja, t. 4: *Śląsk*, red. M. Młynarska-Kaletynowa, z. 6: *Strzegom*, red. R. Eysymontt, oprac. D. Adamska, R. Eysymontt, R. Gliński, K. Jaworski, M. Młynarska-Kaletynowa, M. Siehankiewicz, L. Ziátkowski, Wrocław 2015.
- Bimler K., *Die schlesischen massiven Wehrbauten*, t. 4: *Fürstenthum Liegnitz. Kreise Liegnitz, Goldberg, Lüben*, Breslau 1943.
- Braunfels W., *Abendländische Stadtbaukunst. Herrschaftsform und Baugestalt*, Köln 1976 (wyd. 6, 1991).
- Dziewulski W., *Problem genezy miasta Strzegomia*, KHKM, t. 2, 1956, nr 2, s. 240–261.
- Engelbert K., *Geschichte der Stadt Wanssen und des Wansenes Haltes*, Ohlau 1927.
- Eysymontt R., *Kod genetyczny miasta. Średniowieczne miasta lokacyjne Dolnego Śląska na tle urbanistyki Europejskiej*, Wrocław 2009.
- Eysymontt R., *Nysa w średniowieczu. Między Gandawą a Opawą*, w: *Nysa. Sztuka w dawnej stolicy księstwa biskupiego*, red. R. Hołownia, M. Kapustka, Wrocław 2008, s. 19–38.
- Eysymontt R., *Rynek wrocławski, studium porównawcze*, w: *Wrocławski rynek, Wrocław 1999. Materiały konferencji naukowej zorganizowanej przez Muzeum Historyczne we Wrocławiu w dniach 22–24 października 1998 r.*, red. M. Smolak, Wrocław 1999, s. 230–244.
- Feige K., *Parchwitz*, w: *Schlesisches Städtebuch*, wyd. H. Stoob, P. Johanek, oprac. W. Grosch, współpr. H. Stoob, M.E. Grüter, F.-J. Post, Stuttgart–Berlin–Köln 1995, s. 326–328.
- Garbacz K., *Szlakiem miast zabytkowych*, Zielona Góra 2005.
- Kulak T., Mrozowicz W., *Syców i okolice od czasów najdawniejszych po współczesność*, Wrocław–Syców 2000.
- Lehns und Besitzurkunden Schlesiens und seiner einzelnen Fürstenthümer im Mittelalter*, t. 1–2, wyd. V.C. Grünhagen, H. Markgraf, Leipzig 1881, 1883.
- Kuhn W., *Die Städtegründungspolitik der schlesischen Piasten im 13. Jahrhundert, vor allem gegenüber Kirche und Adel*, „Archiv für schlesische Kirchengeschichte” 29, 1971.
- Kuhn W., *Die Siedlungs-Geschichte Ober Schlesiens*, Würzburg 1954.
- Kuzer P., *Aus Kleinen Fürstenstadt. Historisches Rückblick auf die Vergangenheit von Ziegenhals*, Ziegenhals 1928.
- Lorenz K., *Ziegenhals*, w: *Schlesisches Städtebuch*, wyd. H. Stoob, P. Johanek, oprac. W. Grosch, współpr. H. Stoob, M.E. Grüter, F.-J. Post, Stuttgart–Berlin–Köln 1995, s. 467–469.
- Menzel J.J., *Die schlesischen Städte am Ausgang des Mittelalters*, w: *Die Stadt am Ausgang des Mittelalters*, red. W. Rausch, Linz an der Donau 1974, s. 251–274.
- Młynarska-Kaletynowa M., *Sieć miejska na Śląsku na przełomie XII/XIII w. i w XIII w.*, KHKM, t. 28, 1980, nr 3, s. 349–361.

- Neuling H., *Schlesiens Kirchorte und ihre kirchlichen Stiftungen bis zum Ausgange des Mittelalters, Namens des Vereins für Geschichte und Altherthum Schlesiens*, Breslau 1902.
- Orzechowski K., *Historia ustroju Śląska: 1202–1740*, Wrocław 2005.
- Pfützner J., *Die älteste Geschichte der Stadt Zuckmantel im Schlesien*, „Zeitschrift des Verein f. Geschichte und Alterthum Schlesiens” 1924, s. 4–16.
- Przyłęcki M., *Miejskie fortyfikacje średniowieczne na Dolnym Śląsku. Ochrona, konserwacja i ekspozycja 1850–1980*, Warszawa 1987.
- Pudełko J., *Studium konserwatorskie miejscowości Wińsko pow. Wołów*, Wrocław 1960, mps w zbiorach archiwum oddziału wrocławskiego Narodowego Instytutu Dziedzictwa.
- Regesten zur Schlesischen Geschichte*, w: *Codex diplomaticus Silesiae*, t. 7, 16, 18, 22, 29, 30, Breslau 1868–1930.
- Samsonowicz H., *Rozwój sieci miejskiej w Polsce późnośredniowiecznej*, KHKM, t. 28, 1980, nr 3.
- Schlesisches Urkundenbuch*, t. 1, wyd. H. Appelt, Graz–Wien 1971; t. 2–6, wyd. W. Irgang, Köln–Wien 1977–1998.
- Słoń M., *Miasta podwójne i wielokrotne w średniowiecznej Europie*, Wrocław 2010.
- Starnawska W., *Między Jerozolimą a Łukowem. Zakony krzyżowe na ziemiach polskich*, Warszawa 2006.
- Stenus B., *Descriptio totus Silesiae et civitatis Regie Wratislaviensis*, w: *Scriptores rerum Silesiacarum*, t. 17, Breslau 1902.
- Swientek H.O., *Sulau*, w: *Schlesisches Städtebuch*, wyd. H. Stoob, P. Johanek, oprac. W. Grosch, współpr. H. Stoob, M.E. Grüter, F.-J. Post, Stuttgart–Berlin–Köln 1995, s. 429–430.
- Tuchółka B., *Bytom Odrzański*, w: *Studia nad początkami i rozplanowaniem miast nad środkową Odrą i dolną Wartą*, t. 2: *Dolny Śląsk, Dolne Łużyce*, red. Z. Kaczmarczyk, A. Wędzki, Zielona Góra 1970.
- Tzschoppe G.A., Stenzel G.A., *Urkundensammlung zur Geschichte des Ursprungs der Städte und der Einführung und Verbreitung deutscher Kolonisten und Rechte in Schlesien und der Ober-Lausitz*, Hamburg 1832.
- Werner F.B., *Silesia in Compendio seu Topographia das ist Praesentatio und Beschreibung des Herzogthums Schlesiens in einem kurtz gefasten Begrief all und jeder Fürstenthümer derer weichbilder befindl. Städten, Städtchlein oder Flecken, Closter, Kirchen, Schlösser, Ritter Sitz adelichen Hauser verschidenerlust und Kirche gärte grund-Rissen aller Fürstenthümer Landscharten wie nicht weniger all und jeder weichbilder gezeichneten und Illuminirten Plans, Prospective all und jedes eigentl. gezeichnet von F.B. Wernhero locutem emerito*, t. 3, po 1766, rkps w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu.
- Wojciechowski Z., *Ustrój polityczny Śląska*, w: *Historia Śląska od najdawniejszych czasów do 1400 r.*, t. 1, red. S. Kutrzeba, Kraków 1933.
- Wolff O., *Geschichte der Stadt Grünberg*, Grünberg 1848.
- Zimmermann F.A., *Beiträge zur Beschreibung von Schlesien*, t. 7, Brieg 1787.

Rafał Eysymontt

Small private towns in Lower Silesia – spacial layouts
(Summary)

Private towns were not as widespread in medieval Lower Silesia as in other regions of Central Europe. Among all 130 urban settlements located in the region in the Middle Ages, 104 were owned by dukes, 9 by bishops, 12 by monasteries, and 6 by knights. Capitals of independent state countries in Silesia should also be considered private towns.

Private towns in Silesia have several distinguishing spacial features. In several cases of private and ecclesiastical towns (Prusice, Prochowice, Milicz, Głucholazy, Wiązów), the size of the market square – the main source of income for the owner – is unusually big in comparison to the size of the entire urban centre. It takes up almost 10% or sometimes even exceeds 12% of the area of the town. Big markets in ducal towns, on the other hand, are connected to their development, spread over multiple stages, or their foundation in a later period (Zielona Góra, Strzegom, Ścinawa, Wińsko). Private towns also had a particular transportation system and functional and spacial layout, with the building directly connected with the owner dominating the entire urban centre. In case of the ecclesiastical town of Głucholazy, it was the monumental parish church, crowning the urban axis perpendicular to the longer side of the square, unique among other Silesian towns; in case of Wiązów, it was the town hall serving as a temporary residence of the bishop and the “rotation axis” of the transportation network of the town, which was located “around the bend” of the road connecting Wrocław with the capital of the ecclesiastical state in Nysa. A feature characteristic of private towns with a big market square were also one-front wooden and half-timbered buildings, erected exclusively around the sides of the market square, at times converted into masonry constructions as late as in the Prussian period, after the second half of the 18th century.

Another element distinguishing these towns was the fact that the residences of their owners were situated at a certain distance from the urban centres themselves (Milicz, Prochowice, Bytom Odrzański). There were, however, some exceptions to this rule. Owners of Syców moved their castle within the borders of urban fortifications, which can be interpreted as an indication of the willingness of the state town’s lords to be involved in the life of the town surrounded by city walls.

Rafał Eysymontt – absolwent Uniwersytetu Wrocławskiego w dziedzinie historii sztuki. Specjalizuje się w problematyce urbanistycznej, architektonicznej i konserwatorskiej. Obecnie pracuje na stanowisku profesora w Zakładzie Sztuki Średniowiecznej i Pradziejowej Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Wrocławskiego, pełni też funkcję wicedyrektora tego instytutu. Od kilkunastu lat jest jednym z autorów i redaktorów *Atlasu historycznego miast polskich*, a także członkiem Zespołu Historii Miast i Komisji Geografii Historycznej przy Komitecie Nauk Historycznych Polskiej Akademii Nauk. Autor wielu prac dotyczących problematyki urbanistycznej, architektonicznej i konserwatorskiej, także popularnonaukowych. Prowadzi również badania architektoniczne i nadzoruje prowadzenie prac konserwatorskich w dziedzinie architektury historycznej. Jest też prezesem oddziału wrocławskiego Stowarzyszenia Historyków Sztuki i członkiem Polskiego Komitetu Narodowego ICOMOS. E-mail: eysymontt@uni.wroc.pl.